

Өзбекстанда демократияның Шығысқа тән белгилери әмел қылады. Бул туўралы биринши Президентимиз Ислам Каримов былай деп жазады: “Шығыста демократиялық процесслердиң әйемнен қалыптасқан өзіне тән хәм сәйкес белгилери бар. Буны хеш қашан нәзерден шығарыўға болмайды. Яғни, Шығыста демократиялық процесслер ажыралмас байланысқан түрде хәм әсте-ақырынлық пенен раўажланады. Бул тараўда революциялық өзгерислер жасаўға урыныўлар оғада унамсыз, хәтте, трагедиялық жағдайларға алып келеди. Революцияны Батыс алымлары да “жәмийетлик раўажланыўдың әйемги хәм жабайы формасы” деп атаған. Өз-өзинен белгиле, бундай жол бизге хеш қашан туўры келмейди” [3:7]. Биз басқалардың тәжірибесинен үйренемиз, бирақ өзимиздиң өзгешелигимизди, менталитетимизди басшылыққа аламыз. Демократияны орнатыўдың улыўма инсаный қадириятлары менен миллийлигимизди үйлестиремиз.

Демократиялық процессти әмелге асырыўда Батыста индивидуализм психологиясы, ал Шығыста коллективизм психологиясы басым болатуғынын ядтан шығармаў керек. Басқалардан соқырларша көширип алыў үлкен алжасықларға хәм қәуипке алып келиўи мүмкин. Хеш ўақытта демократияны сырттан киргизіўге урыныўлар күтилген нәтижени бермейди. Бундай жағдай мәмлекеттиң ишки хәм сыртқы қарсылықларының күшейіўине, хәтте, демократияның дәретіўшилиқ күшке емес, ал елди раўажланыўдан кейинге ылақтырып таслаўшы бузыўшы күш сыпатында жүзеге шығыўына алып келиўи мүмкин. Бундай жағдайда мәмлекетте пукаралар урысы келип шығыўи мүмкин. Бул жағдай, өз нәўбетинде, миллетлераралық, мәмлекетлераралық қарама-қарсылықларды күшейтип, демократияның орнаўына жол қоймайды. Демократияны экспорт етіў, сырттан зорлап енгизіў хасында демократияның ҳақыйқый мәнісине қарсы келеди.

Демократияны орнатыў белгиле бир өтиў дәўирин талап етеди. Демократиялық жәмийетке өтиў дәўири дегенде мәмлекетлердиң түрли сийсий системалардан (тоталитаризм, капитализм, әскерий диктатура хәм тағы басқа) демократиялық принциптер тийкарында раўажланыўи мүмкиншиликлерин пайда етиўге кететуғын аралық ўақыт түсиниледи.

Бүгінге шекем демократиялық принциптер тийкарында раўажланып атырған мәмлекетлердиң өтиў дәўири тәжірибелерине тийкарланып, бул дәўирдиң үш тийкаргы жолы яки модели қалыптасқанлигин көрсетиў мүмкин. Олардың бириншиси – классикалық дәстүрлик жол. Бул жол адамзаттың демократиялық раўажланыўға өтиўиниң дәслепки формасы. Дүньядағы көпшилиқ раўажланған мәмлекетлер усы жол менен демократияға өткен.

Бул жолдың машқалаларының көплиги хәм аңсап емеслиги, оларды шешиўдин курамалылығы, халықтың бул жолға “көңлигип” барыўи усаған жағдайлар себепли классикалық жол менен жүрген. Европа мәмлекетлеринде бул процесс еки, еки ярым әсир даўам еткен. Усы дәўирде экономикалық табыслар негизинде демократиялық қадириятлар қалыптасқан. Хәзир бул мәмлекетлерде пукаралық жәмийетти жетилистириў процесслери даўам етпекте. Атап айтатуғын болсақ, АҚШта либерал-демократиялық институтлар менен байланыслы республика

курулысы XVIII әсирдиң ақырында орнаған болса, Францияда толық мәниде XIX әсирдиң ақырында әмелге асканын көремиз. Италия хәм Германияда демократия екінши дүнья жүзлиқ урыстан кейин, ал Батыс Европаның үш мәмлекети – Греция, Португалия хәм Испанияда XX әсирдиң 70-жылларының орталарында орнады. Шығыс Европада демократияласыў 80-жыллардың ақырына туўра келеди.

Демократиялық жәмийетке өтиўдин екінши жолы революциялық жол болып табылады. Бул жол оғада курамалы, мәмлекет турмысында күтә үлкен қыйыншылықтарға, жоғалтыўларға алып келеди, ол демократия принциплерине қарсы келеди.

Демократиялық жәмийетке өтиўдин үшінши жолы – эволюциялық, ямаса басқышпа-басқышлық, ізбе-излик жолы болып табылады. Бунда әмелдеги сийсий ҳәкимият сапастырылғаннан кейин өзгерислер басқышпа-басқыш, ойланылған, тынақлы түрде әмелге асырылады.

Көпшилиқ алымлар бүгінги күнде эволюциялық жолды өтиў дәўири үшін ең макул жол сыпатында тән алмақта. Мәселен, Россия Илимлер Академиясының академиги А.Н.Яковлев былай деп жазады: “Революция, бул – басы берик көше, жолды жоғалтыў деген. Өз-ара жәнжел хәм топаланлар жағдайында хәм төменнен, хәм жоқарыдан басланатуғын жынаятлар ҳәўиж алады. Солай етип, люпенлер жынаят ҳәкимият жынаят менен бир-бирине араласып кетеди. Революция дәўиринде реймисизлик бурын көрилмеген дәрежеге жетеди. Ол алға раўажланыў ҳаққында теорияларды жаратады да, ақыр-ақыбетинде өзи усы ҳәрекет жолына тосық болады. Тек тәбийғый, эволюцияшыл жол инсанға қанаатланыў сезимин, жәмийетке болса өз раўажланыўын изшил, пұқта ойланған, режели тәризде әмелге асырыўға имканият береді” [6].

Өзбекстан демократиялық раўажланыў хәм пукаралық жәмийет қурыў жолын анық белгилеп алған хәм ол Конституциямызда беккемлеп қойылған. Бул жол демократия және еркинликтин улыўма мойынланған хәм тийкаргы принциплерине сүйенеди. Усының менен бир ўақытта мәмлекетимиздиң тарийхий, миллий хәм диний айрықшалықларына хәм халқымыздың дүньяға көзқарасына тийкарланады.

Демократиялық раўажланыў саласындағы ўазыйпаларды көрсетип Республикамыздың биринши Президенти Ислам Каримов былай деген еди: “Биз раўажланған демократиялық мәмлекетлер тәжірибесин үйрениўди даўам етемиз, демократиялық қадириятларға хәмийше садықпыз. Соның ушын демократия ҳаққында сөз еткенде, биз, бәринен бурын, ең раўажланған мәмлекетлер қатарына кириў, ең әҳмийетлиси, олар қолға киргизген табысларды өзлестириўди нәзерде тутамыз. Инсан хуқықларын тәийинлеў, ҳәр бир адам ушын еркин, пәраўан турмыс қурыў имканиятларын жаратыў жолында кимде-ким түрли табысларға, нәтижелерге ерискен болса биз олардан үйрениўден шаршамаймыз” [4:106].

Жуўмақлап айтқанда, Өзбекстанның биринши Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов ҳәр тәрепке ислеп шыққан Өзбекстанның өзіне тән жаңаланыў хәм раўажланыў жолының дурыслығын турмыс, әмелий искерлик айқын дәлиллемецте.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2014, 4-5-б.
2. Каримов И.А. Өзбекстан XXI әсир босағасында: қәуипсизликке қәуип, туракшылық шәртлери хәм раўажланыў кепилликлери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1998, 180-б.
3. Каримов И.А. Өзбекстанның жәмийетлик-сийсий хәм экономикалық раўажланыўының тийкаргы принциптери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1995, 7-б.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажига йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. -Т.: “Ўзбекистон”, 2015, 105-б.
5. Дорендорф Р. Дорога к свободе. // “Вопросы философии”. -М.: 1990, № 9.
6. Яковлев А.Н. Кайтадан қашф этилган мамлакат. Сўз боши ўрнида. / “Халқ сўзи”, 2001, 9 февраль.
7. Юридик энциклопедия. -Т.: “Академия”, 2001, 113-б.

Мақолада демократия тушунчасининг мохияти, мазмуни ва уни тушунишдаги ҳар хил қарашлар сўз қилинади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримов асарлари асосида юртимизда демократия жамият қуришининг ўзига хослиги атрофлиқа таҳлил қилинади.

В статье рассматриваются сущность, содержание и различные аспекты современного понимания понятия “демократия”. На основе трудов первого Президента Республики Узбекистана Ислама Каримова выясняются особенности построения демократического общества в нашей стране.

The article deals with the essence, content and different aspects of modern comprehension of the concept “democracy”. On the basis of the works of the first President of Uzbekistan Islam Karimov particular qualities of building the composition of democratic society in our country have been studied

ЎЗБЕКИСТОН ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ВА ИЖТИМОЙ ТАРКИБИ ХУСУСИДА (1925-1930 ЙИЛЛАР)

А.А.Ерматов – доцент

Ўзбекистон Миллий университети

Таянч сўзлар: давлат, бошқарув, милиция, ҳуқуқ, орган, Туркестон, низом, буйруқ, фармойиш, Ички ишлар халқ комиссарлиги, миллий таркиб.

Ключевые слова: государство, управление, милиция, право, органы, Туркестан, устав, приказ, Народный комиссариат внутренних дел, национальный состав.

Key words: state, management, police, bodies, Turkistan, law, order, Public Commissariat of internal affairs, national structure.

Мустақиллик йилларида жамият ҳаётининг барча соҳаларида ўтказилаётган ислохотлар жараёнида тарих фанини ривожлантириш, тарихий билимларни юксалтиришга қатта эътибор қаратилиши натижасида Ўзбекистон тарихининг турли давларини ўрганишга бағишланган илмий изланишлар олиб борилиб бир қатор монографиялар, дарсликлар, рисолалар ва ўқув

қўлланмалар чоп эттирилди. Шундай бўлгани холда бугунги кунда Ўзбекистон тарихида ўрганилиши керак бўлган қўлаб масалалар ўз ечимини кутмоқда. Жумладан, Ўзбекистон тарихининг муҳим давларидан бири бўлган совет даври тарихини ёритишда аниқлик киритилиши ва кенг оммага етказилиши зарур бўлган масалаларни ўрганиш ҳали ҳануз

илмий аҳамиятини йўқотганича йўқ. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов 2015 йил 12 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг биринчи ташкилий йиғилишидаги нутқида: “Мустабид тузумдан бизга қандай оғир, қандай ночор мерос қолгани, халқимиз қанча азоб-уқубатлар тортганини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. ...Афсуски, тарихчиларимиз, адибларимиз бу ҳақда кам ёзади” [1:162-163] – дея таъкидлайди.

Октябрь тўғрисида натижасида Ўрта Осиё ҳудудларида совет ҳукумати ўрнатилгандан сўнг, уни мустаҳкамлаш мақсадида тегишли давлат бошқарув тузилмаларини ташкил этилишига катта эътибор қаратилди.

Туркистонда ўрнатилган пролетариат диктатураси томонидан ўлкада қизил армия, ВЧК (Бутунроссия фавқулодда комиссияси), ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси), ОГПУ (Бирлашган Давлат сиёсий бошқармаси), кейинчалик НКВД (Ички ишлар халқ комиссарлиги), Ишчи-деҳқон милицияси, Давлат назорати халқ комиссарлиги, Ишчи-деҳқон инспекцияси каби ташкилотлар тузилди. 1924 йилнинг охиридаги марказ томонидан Ўрта Осиёни миллий-худудий чегаралаш борасидаги сиёсати ниҳоясига етказилгандан сўнг, давлат бошқаруви тизимидаги ташкилотлар билан бир қаторда ички ишлар органлари ҳам қайта ташкил этила бошланди.

Ўзбекистон ССРнинг (1925 йил февраль) ташкил этилиши натижасида, Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ҳудудларида фаолият юритган ички ишлар ташкилотлари Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги тасарруфига ўтказилди. Туркистон АССР ИИХКга тегишли ҳуқуқий нормативлар, Низомлар, юқоридан чиқарилган қарор, фармойиш ва кўрсатмалар асосида белгиланган ваколат ҳамда вазифалар ўзаро мувофиқлаштирилди [2:163-164]. Натижада милиция ва жиноят қидирув бўлиmlарининг фаолияти устидан умумий назорат қилиш Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлигига юклатилди.

Ҳар қандай ташкилотнинг иш юритиш услуби, шунингдек, фаолиятидаги ютуқ ва камчиликлар бевосита унинг бошқарув тизимидаги хусусиятлар ҳамда ташкилотдаги кадрларнинг таркибий тузилиши, билими ва малакаси билан боғлиқ жараён бўлгани сабабли Ўзбекистондаги ички ишлар органларининг фаолияти ҳам, шу жараёнлар негизидаги ўзига хос хусусиятлар билан кечди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ички ишлар органларининг фаолияти тегишли ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар, низомлар, буйруқ ва кўрсатмалар асосида олиб борилсада, унинг бошқарув аппаратининг ҳам ташкилот фаолиятига таъсири муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, совет даврида ички ишлар тизимидаги раҳбарларнинг миллий таркибига алоҳида эътибор қаратилади, ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда раҳбарлар асосан европаликлардан тайинланган. Архив ҳужжатларида келтирилишича, Ички Ишлар Халқ Комиссарлигининг марказий аппаратидаги 10 та юқори лавозимларда атиги 3 та ўзбек ишлаган бўлиб, қолганлари рус ва бошқа миллат вакиллари билан иборат бўлган. Милиция бўлимида эса 11 та ходимдан 2 таси ўзбек, 8 таси рус ва 1 таси латиш халқига (1925 йил апрель ҳолатига) мансуб бўлган [3:14-15]. Жиноят қидирув бўлимида фаолият кўрсатган 11 та ходимдан 2 та ўзбек (18 %), қолганлари европаликлардан (81 %) иборат бўлган [4:149].

Ички ишлар ходимларининг таркибий тузилиши вилоятлар бўйича ҳам ўзаро фарқ қиларди. Маълумотларда ёзилишича, Тошкент вилоятидаги мавжуд 865 нафар милиция ходимларидан 486 таси руслар (56 %), 295 таси ўзбеклар (34 %), 3 таси тожиклар, 10 таси қозоқлар, 33 таси татарлар, 5 таси туркманлар, биттаси поляк, 3 тадан латишлар ва арманлар, 6 таси яҳудийлар, 20 таси бошқа халқларнинг вакиллари бўлган. Зарафшон вилоятида 759 нафар милиционерлардан 529 таси ўзбек (69 %), 63 таси тожик (8 %), 4 таси қозоқ, 43 таси татар (5 %), 51 таси туркман (6 %), 27 таси эрон, 11 таси рус, 18 таси арман, 13 таси бошқа миллат вакиллари билан бўлган. Сурхондарё вилоятида мавжуд 138 ходимдан 70 таси ўзбек (50 %), 39 таси рус (28 %), 11 таси татар ва қолганлари бошқа миллат вакиллари бўлган. Фарғона вилоятида эса 212 нафар милиционерлардан 70 таси руслар (33 %), 50 таси ўзбеклар (24 %), 41 таси тожиклар, қолганлари бошқа миллатга мансуб кишилардан (1925 йил ҳолатига) иборат бўлган [5:426-427]. Бухоро вилоятида эса ходимларнинг 50 % ни ўзбеклар, 30 % ни чет элликлар ва 20 % рус миллатига мансуб кишилардан (1926 йил 2 февраль ҳолати) ташкил топган эди [6:27-28]. ИИХК томонидан ЎзССР ХКСга милиция фаолияти юзасидан топширилган

ҳисоботда ҳам, милициянинг миллий таркиби тўғрисида маълумотлар келтирилади. Унда кўрсатилишича, Зарафшон вилоятидаги 174 та ходимдан 104 та ўзбек (59 %), 12 та рус (6 %), 20 та татар (11 %), 11 та эрон халқига мансуб аҳоли, қолганлари бошқа халқ вакиллари, Фарғонада 543 та ходимдан 417 таси ўзбек (76 %), 111 таси рус (20%), 23 таси тожик (4%), қолганлари бошқа миллат вакиллари, Самарқанддаги 395 та милиция ходимларидан 246 та ўзбек (62 %), 114 та рус (28 %), қолганлари бошқа халқ вакиллари, Тошкент вилоятида эса 599 та ходимдан 71 таси ўзбек (11 %), 267 таси рус (44 %), 25 таси татар (4 %) ва бошқа миллат вакиллари билан (1927 йил 1 январь ҳолатига) иборат бўлган [7:66]. Келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, руслар ва европалик милиция ходимлари асосан катта ва марказий шаҳарларда, хусусан, Тошкент ва Фарғона вилоятларида кўпчиликти ташкил этган.

Шуни таъкидлаш керакки, милициянинг таркибий тузилиши кадрлар масаласидаги тартибсизликлар, тегишли кўрсатмаларнинг ўз вақтида бажарилмаслиги, милиция шахсий таркибига оид ижтимоий муаммолар таъсирида тез-тез ўзгариб турган. Хусусан кадрларга тегишли жиддий муаммолар Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссари (Б.Мавлонбеков)нинг (1927 йил 2 февраль) ҳисоботида: “...милиция ходимларининг 70 % саводсиз бўлганлиги ва улар махсус тайёргарликдан ўтмаётганлиги сабабли милицияга юклатилган вазифалар ўз вақтида бажарилмаяпти” [8:4-5] – деб кўрсатилади. Милиция сафларидаги бундай ҳолатни бартараф этиш масаласи тегишли ташкилотларда ўрганилиб чиқилганидан сўнг, ходимларнинг билим ва малакасини ошириш мақсадида махсус курслар ташкил этилиши йўлга қўйила бошлади. 1929 йилда милиция, жиноят қидирув ва қамоқхоналардаги бошқарув лавозимларига ходимларни тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича 1 йиллик курслар ташкил этилди. Унда милиция бўлимида 100 киши, жиноят қидирув бўлимида 15 киши ва қамоқхона ходимларидан 35 киши катнашди [9:31].

Ишчи-деҳқон милициясининг паст бошқарув таркиби ва оддий ходимларни тайёрлашда ҳам айрим эътиборга молик ишлар амалга оширилган бўлиб, республика ҳудудларида 4 ойлик курслар ташкил этилди. Курсларда Тошкент шаҳрида 48 та, Самарқандда 37 та, Қўқонда 25 та, курслардан ташқари махсус лагерларда йиғилишлар ҳам ташкил этилиб, дастур асосида 522 та ходим катнашди. Иштирок этганларнинг 70 % ўзбеклар, 12 % руслар, 6 % қозоқ, татар ва украинлардан иборат бўлган. Ижтимоий жиҳатдан эса 52 % ни ишчи ва батраклар, 35 % ни деҳқонлар ташкил этган [10:81]. Милиция шахсий таркибини малакасини ошириш жараёнида, унинг таркибига аёлларни жалб этиш ҳам йўлга қўйила бошлади. Масалан, 1930 йилда Тошкент округида 41 та аёл ходимлар фаолият юритиб, улардан 38 таси рус ва 3 таси ўзбек аёллари бўлишган [11:22].

Милиция органларининг шахсий таркибини мустаҳкамлаш борасида олиб борилган ҳаракатларга қарамай, 1930 йилларнинг бошларида милиция бошқарув аппаратини малакали кадрлар билан таъминлаш муаммо бўлиб қолаверди. Ўзбекистон ССР Давлат сиёсий бошқармаси бошлиғи ёрдамчиси (Антоничев) томонидан ЎзССР КП МКга топширилган махсус (1933 йил 11 октябрь) далолатномада: “...милиция бошқарув аппаратидаги тартибсизликлар ҳақида тўхталиб, бир йилда (1932-1933 йиллар) республика миқёсида 208 та милиция бошлиқлари ўз лавозимларидан бўшатилиб, улардан 127 таси жавобгарликка тортилганини таъкидлаш kifоя. ... Шу муносабат билан вилоятларда милиция фаолиятини тўғри йўлга қўйиш учун бошқарувда малакага эга бўлган ўзбек миллатига мансуб 25 тагача ходимларни районларда тегишли лавозимларга тайинлаш учун юбориш зарур” – деб таъкидланади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистондаги ички ишлар органлари шахсий таркибининг билим ва малакасини ошириш, милиция сафини юқори салоҳиятли ходимлар билан таъминлаш масаласи, мазкур ташкилотдаги раҳбар кадрлар миллий таркибидаги номуносибликлар таҳлил қилинаётган даврда муаммо бўлиб қолаверди. Гарчи совет ҳукумати томонидан раҳбар ва оддий ходимларнинг малакасини ошириш учун бир қатор ишлар амалга оширилсада, уларнинг фаолиятидаги камчиликлар доимий равишда кузатилди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Эришган марралар билан чегараланмасдан, бошлаган ислохотларимизни янги босқичга кўтариш – бугунги кундаги энг долзарб вазифамиздир. Тошкент: Ўзбекистон, 2015.
2. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 774-иш.
3. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 971-иш.
4. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 4-рўйхат, 63-иш.
5. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 4-рўйхат, 18 -иш.

6. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 751-иш.
7. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 1-рўйхат, 17-иш.
8. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 2-рўйхат, 184-иш.
9. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 5-рўйхат, 475-иш.
10. ЎЗР ПДА, 58-фонд, 8-рўйхат, 241а –иш.
11. ЎЗР ИИВА, 432-фонд, 1-рўйхат, 70-иш.

РЕЗЮМЕ

Маколада Ўзбекистон ҳудудларида фаолият юритган ички ишлар органларининг 1925-1930 йиллардаги миллий таркиби, милиция шахсий таркибидаги ҳолат тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется национальный состав органов внутренних дел Узбекистана в 1925-1930 годы.

SUMMARY

The article deals with the national structure of the bodies of internal affairs of Uzbekistan in 1925-1930.

ПУҚАРАЛАРДЫҢ ЖЕКЕ ХУҚЫҚЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ТӘРЭПТЕН ҚОРҒАЛЫҰЫ

З.Исмаилова - Тарийх хәм хуқықтаныў факультетиниң 4-курс талабасы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: Конституция, инсон, фуқаро, ҳуқуқ, кадрият, яшаш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, фикр эркинлиги, сўз эркинлиги, виждон.

Ключевые слова: Конституция, личность, гражданин, право, ценность, право на жизнь, презумпция невиновности, свобода мысли, совесть.

Key words: Constitution, person, citizen, right, value, right to life, presumption of innocence, freedom of thought, conscience.

Ғарезсизлик дәўириде жәмийетимиздин барлық тараўларында терең реформалар әмелге асырылмақта. Өзбекстан өзинин демократиялық мәмлекет хәм хуқықый жәмийет қурыўға қәдем қойғанлығын пүткил дунья мәмлекетлерине жәрия етти. Мәмлекетимиздин баслы қәдриятты - инсан, оның өмири хәм басқа ажыралмас хуқықлары екенлиги Конституциямызда белгилеп қойылған.

Инсан хәм оның хуқықы ҳәзирги заманның ең әҳмийетли мәселелеринен бири болып есапланады.

Мәмлекетимиз өз ғарезсизлигин қолға киргизген күннен баслап, инсан хуқықлары мәселесине әҳмийетли итибар берилмекте хәм Өзбекстан Республикасы Конституциясының еккинши бөлими мине усы әҳмийетли мәселеге бағышланады.

Онда инсан хәм пуқаралардың тийкаргы хуқықлары, еркинликлери хәм миннетлери бөлек статьяларда баян етилген.

Конституцияға муўапық қабыл етилген Кодекс хәм нызамлар, Президент пәрманларында инсан хуқықлары мәселеси өзинин терең сәўелелениўин тапты.

«Инсан хуқықын нызамда хәм әмелде тәмийинлей алмаған, буның ушын жетерли кепилликлер жаратып бере алмаған жәмийет демократиялық жәмийет емес» [1].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 2-бөлими «Инсан хәм пуқаралардың тийкаргы хуқықлары, еркинликлери хәм миннетлери» деп аталады. Конституцияның 7-бабының 24-31-статьялары пуқаралардың «Жеке хуқық хәм еркинликлер»ине арналған.

Бул:

- Жасаў хуқықы (24-статья);
- Еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықы (25-статья);
- Айыпсызлық презумпциясы (26-статья);
- Жеке өмирине араласыўдан қорғалыўы хәм турар жайына қол қатылмаслық хуқықы (27-статья);
- Бир орыннан еккинши бир орынға көшип жүриў хуқықы (28-статья);
- Пиқирлеў, сөз хәм исеним еркинлиги хуқықы (29-статья);
- Пуқаралардың өз хуқық хәм мәплерине тийисли болған ҳүжетлер менен танысып шығу хуқықы (30-статья);
- Хүждан еркинлиги хуқықы (31-статья).

Конституцияның 24-статьясында «Жасаў хуқықы хәр бир инсанның ажыралмас хуқықы болып табылады. Инсан өмирине қастыянлық жасаў ең ауыр жынаят» деп көрсетилген.

Инсан хуқықлары улыўма дунья жүзилік Декларациясының 3-статьясында хәр бир инсанның жасаў, еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықлары белгилеп қойылған.

Сондай-ақ, Пуқаралық хәм сиясий хуқықлары ҳақындағы халық аралық Пактиң 6-статьясында «Жасаў хуқықы хәр бир инсанның ажыралмас хуқықы. Хеш ким өзбасымшалық пенен өмирден айырылыўы мүмкин емес» делинген.

Инсанның жасаў хуқықы хәр бир дәўирде жоқары қәдрият болып, ол бундай ажыралмас хуқыққа жасы, физикалық хәм руўый халаты, яки басқаша белгилерине қарамастан, хәмме ўақытта ийе болады.

Инсанлардың жасаў хуқықын тәмийинлеў хәм қорғаўда жынаят хуқықы нызамшылығы әҳмийетли орын ийелейди. Мысалы, Жынаят кодекси арнаўлы бөлимининң 26% ға жакын нормалары пуқаралардың өмирине зыян жеткизиў ушын ол, яки бул дәрежеде жуўапкершиликти көзде тутады.

Суд-хуқық реформаларының жаңа дәўириде Өзбекстан Республикасында өлим жазасы бийкар етилди хәм инсан хуқық хәм еркинликлерин қорғаў барысында миллий нызамшылық және бир тәрәпи менен халық аралық стандартларға толық сәйкестилди.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексинде белгиленген жаза системасындағы өлим жазасы тарийхына нәзер салатуғын болсақ, «Ғарезсизликке ерискен дәслепки жылларда Жынаят кодексининң 30 дан артық статьяларында өлим жазасы бар еди. Мәмлекетимиз ғарезсизлигининң дәслепки жылларынан баслап мәмлекетимиз басшысының ҳәрекетлери менен Жынаят кодексининң санкциясында өлим жазасы белгиленген статьялар саны баскыша-баскыш қысқартылды. Жынаят кодексинде 1994-жылдан бундай статьялар саны 13 ке, 1998-жылдан 8 ге, 2001-жылдан 4 ке келтирилди. 2003-жылдың ақырында бул жаза түри 2 жынаят – айыпты ауырластыратуғын жағдайларда қастан адам өлтириў хәм терроризм ушын қалдырылды» [2].

Екинши шақырық Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисининң 2003-жыл 12-декабрьде болып өткен он үшінши сессиясында Жынаят кодексиндеги 2 жынаят (Жынаят кодексининң 151-статьясы еккинши бөлими, 153-статьясы) санкциясынан өлим жазасы шығарып тасланды.

Бүгинги күнде өлим жазасы өмирлик азатлықтан айырыў жазасы менен алмастырылды хәм бул тек еки түрдеги жынаят, яғный жуўапкершиликти ауырластырыўшы жағдайларда қастан адам өлтириў хәм терроризм ушын бериледи. Жазаның бул түри ҳаял-қызларға, 18 жасқа жетпеген хәм жасы 60 тан асқан еркеклерге байланыслы тайынланбайды.

2005-жылдың 1-август күни Өзбекстан Республикасы Президентининң «Өзбекстан Республикасында өлим жазасын бийкар етиў ҳақында»ғы пәрманының жәрия етилиўи хәм мәмлекетимизде өлим жазасын бийкар етиў арқалы жазаларды либералластырыў, өлим жазасы берилген шахслардың ислери бойынша келешекте олардың жынаят ҳақланыўы мүмкин болған ҳалатларды есапка алып, сондай-ақ өлим жазасын қолланбаў ҳақындағы дунья тәжирийбесине муўапық мәмлекетимиздин суд-хуқық тараўындағы реформалардың әҳмийетли баскышы болды. Биринши Президентимиздин айтып өткениндей, «Мәмлекетимиздин жынаятқа тийисли сиясаты өлим жазасын қолланыўға байланыслы жәхән тенденцияларына толық келеди хәм Өзбекстан Республикасының Конституциясында жәрия етилген инсанпаруарлық хәм әдиллик принциплерин изшил сәўелендиреди» [3].

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 25-статьясында «Хәр ким еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықына ийе.

Хеш ким нызамға тийкарланбаған ҳалда қамаққа алыныўы яки қамақта сақланыўы мүмкин емес» деп көрсетилген.

Еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық хуқықы Конституциялық хуқықлардан бири болып, инсанның туўылыўы менен қолға киргизиледи. Хәр ким еркин, өз ықтыяры бойынша ҳәрекет етиўи, өзгенин жеке еркинлиги хәм қол қатылмаслығына зыян етпейтуғын тәризде жүрис-турусын таңлаўы мүмкин.

Жеке еркинлик хәм қол қатылмаслық ҳақындағы Конституциялық нормалар жынаят-процессуал нызамшылығында раўажландырылады. Өзбекстан Республикасы Жынаят процессуал кодексининң 18-статьясында «Жынаят исин журитиў ушын жуўапкерли барлық мәмлекетлик органлар хәм лаўазымлы шахслар жынаят процессинде қатнасып атырган пуқаралардың хуқық хәм еркинликлерин қорғаўы шәрт.

Хеш ким суд қарарына тийкарланбаған ҳалда қамаққа алыныўы яки қамақта сақланыўы мүмкин емес.

Суд ҳәм прокурор нызамға қарсы рәуиште азатлықтан айырылған, яки нызам ямаса суд ҳүкиминде нәзерде тутылғаннан артық мүддет қамақта ұслап турылған, яки қамақта сақланған хәр қандай шахсты дәрхал азат етиўи шәрт» деп көрсетилген.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексининң 234-статьясының 1-бөлиминде, «Биле турып, нызамға қарсы рәуиште ұслап турыў, яғный сорастырыўшы, тергеўши яки прокурор тәрәпинен нызамлы тийкарга ийе болмаған ҳалда шахс еркинлигининң қысқа мүддетке шеклениўи – ең кем айлық ис ҳақының елиў барабарына шекем муғдарда жәрийма яки алты айға шекем қамақ;

Биле турып, нызамға қарсы рәуиште қамаққа алыў яки қамақта сақлаў – ең кем айлық ис ҳақының елиў барабарынан жүз барабарына шекем муғдарда жәрийма яки үш жылға шекем азатлықтан айырыў менен жазаланады» делинген.

2015-жылдың 11-августынан баслап күшке кирген «Өзбекстан Республикасының айырым нызам ҳүжетлерине өзгерис хәм қосымшалар киргизиў ҳақында»ғы нызамға муўапық Жынаят хәм жынаят-атқарыў кодекслерине азатлықтан шеклеў сыпатындағы жаңа жаза түри киртилди. Бунда Жынаят кодексининң 43-статьясында нәзерде тутылған жаза системасына жаңа д бәнти киргизилди, кодекси 48-статья менен толтырылды.

Азатлықтан шеклеў суд тәрәпинен судланыўшыға байланыслы жасаў жайын ол, яки бул себеп пенен кетип қалыўды пүткиллей қадаған етиўден, яки сутқаның мәлим бир ўақында жасаў орнынан шығуы шеклеўден ибарат болып, тек тийкаргы жаза сыпатында қолланылады.

Инсан еркинлиги хәм жеке қол қатылмаслығының бузылыўы хәр бир шахстың судқа шағым етиў менен мүржәт етиў